

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2004

Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı

İsa ÇELİK

Yar. Doç. Dr., Atatürk Ü. İlâhiyat Fakültesi

isacelik@dostmail.com

Özet

[İsa Çelik, "Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, Yıl 5, S. 12, ss. 25-52]

Kültürümüzde insân-ı kamil, mürşid-i kamil, şeyh, evliyâullah ve benzeri kavramların yerine de kullanılmakta olan ârif kavramı, Türkçe'mizde anlayışlı irfan ve marifet sahibi anlamlarına gelmektedir, Arapça kökenli olan ârif kavramının İngilizce'deki karşılığı ise, Gnostic'tir. Bu çalışmamızda biz tasavvuf tarihinde ârif kavramına yüklenen anlamları, yakın anlam alanlarına sahip âlim, âbid, zâhid ve benzeri kavramlarla ilişkisini inceledik. Tasavvuf önderlerinin görüşlerinden hareketle, âriflerin dereceleri, karakteristikleri ve ârifler ile alâkalı olarak dile getirilen tekke edebiyatı şirirlerinden birkaç örnek vermek suretiyle okuyucularımıza bir ârif portresi çizerek ârifi tanıtmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Ârif, Marifet/İrfan, Tasavvuf, Tarîkat,

Giriş

Bu makalede, tasavvufî terminolojinin temel kavramlarından birisi olan ârif kavramının tasavvuf tarihinin seyri içinde nasıl anlaşıldığı, marifet sahibi bir ârifin ne şekilde tanımlandığı, sûfilere göre âriflerin özelliklerinin neler olduğu ve ârifleri ârif olmayanlardan ayıran karakteristikler üzerinde duracak; buna ilave olarak, çizmeye çalıştığımız bu çerçeve dahilinde konuyu çeşitli yönleriyle incelemeye çalışacağız.

Bilindiği gibi kelime ve kavramlar basit ve yalın halde bulunmazlar. Aralarında küçük veya büyük kavramsal ilişki ağı meydana getirirler. Çünkü kelime ve ifadeler ancak bir metinde ve bağlamda, diğer ilgili yakın anlamlı kelimelerle kurduğu kavramsal örgü ve anlam dokusu içinde bir değer ve anlam kazanır. Yine bir düşünce sisteminde ve terminolojide, kelime ve ifadeler esas sözlük anlamlarından daha kuvvetli izafi-yan anlamlar yüklenir. Hatta kelimelerin metin

içinde kazandığı bu izafî anlamlar, esas anlamlarından daha önemlidir. Dolayısıyla kelime ve ifadeleri ait oldukları düşünce bütünlüğü, terminoloji ve siyak dışında, diğer kelimelerle gerçekleştirdiği semantik ilişkiyi ve anlamsal dokuyu göz ardı ederek anlamlandırmak ve yorumlamak, kavramsal tahlil metodolojisi açısından isabetli bir tutum olmayacaktır. Bu sebeple ilgili kelime ve ifadeleri ait oldukları siyak ve kavramsal örgü içinde değerlendirmek ayrıca düşünce sisteminin kazandırdığı izafî manaları her zaman göz önünde bulundurmak gerekmektedir.¹ Bu bağlamda, ârif kavramının anlam alanıyla ilgili semantik yakınlığı ve anlamdaşlığı, ayrıca semantik açıdan farklılığı bulunan âlim, âbid, fakîh, zâhid ve benzeri kavramlarla kurduğu ilişkiye de kısmen değineceğiz.

1. Ârif Kavramının Lügat ve İstilah Anlamı

Ârif, bilen, vâkif, tanıyan, anlayışlı, kavrayışlı mükemmel, irfan ve marifet sahibi anlamlarına gelir. Allah Teâlâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşâhede ettirdiği kimselere ârif denir. Ârifin çoğulu, ârifûn ve urefâ, müennesi ise ârifedir. Ârif, ma'rifet, 'irfan, 'irfe ve 'iriffan mastarlarından müştak olup, tanıyan ve farkında olan demektir. Türkçe'de ise, marifet ve irfan kullanılmaktadır, fakat marifet irfandan daha meşhurdur.² Ârif, daha çok tasavvufta kullanılan bir terimdir. Ârifin bilgisine marifet denir. Bir'e giden yolu gösteren anlamına da gelen marifet,³ Arapça "a-r-f" kök fiilinden türetilen bir mastardır. Lügatte, sezgi, iç tecrübe, hissetme ve yaşama yoluyla idrak etme, anlama, kavrama, bilme, sağlam görüş, hakikate vakıf olma, görüp yaşayıp tadarak elde edilen bilgi olarak tarif edilir.⁴

1 Toshihiko Izutsu, *God and Man in the Koran-Semantics of the Koranic Weltanschauung*, The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokyo 1964, s. 18-20. Daha geniş bilgi için bk. Şehmus Demir-Hasan Yılmaz, "Kur'ânî Konu Kavram ve Sure Tefsirine Metodik Bir Yaklaşım", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 7, S. 14, 2003, ss. 113-124.

2 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XIV, Beyrut, trs., c. IX, s. 236; Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredât fi Çaribi'l-Kur'ân*, İst. 1986, s. 496; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İst. 1304-1305/1886-1887, c. III, s. 676; Nicholson, Reynold Allin, *The Mystics of Islam (İslâm Sâfileri)*, çev. Mehmet Dağ ve diğerleri, Ank. 1978, s. 67; Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, Ank. 1981, s. 29; İsmail Hakkı İzmirli, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Asâr-ı İlmiyye Ktp. Neşriyâtı, İst. 1360/1941, s. 473; Muhammed Emîn, *Tarîkatu's-Sevâb*, Haşim Matbaası, İst. 1323, s. 10 vd; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İst. 1996, ss. 52-53; a. mlf., "Ârif", *DİA*, c. III, ss. 361-362; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ank. 1997, s. 117; M. Kemal Atik, "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, Ank. 1997, s. 68.

3 Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütûbâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut trs., c. II, s. 297; a. mlf., *Marifet ve Hikmet*, çev. Mahmut Kanık, İst. 1997, s. 58.

4 İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sıhâb Tâcü'l-Lûga ve's-Sıhâbi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgaffar Attâr, Mısır trs., c. IV, s. 1400 vd; İsfahanî, *age.*, s. 495 vd; İbn Manzûr, *age.*, c. IX, s. 236vd; Yakûb b. İshak el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, İst. 1994, s.70; İbn Meserri, *el-Müntekâ (Muttakilerin Yolu)*, çev. M. Necmettin Bardakçı, İst. 1999, s. 100.

Terim olarak irfan, insanın okuduğu, dinlediği, gördüğü, manevî ve ruhî tecrübe ile kazandığı, keşf ve sezgi ile müşahade ettiği fikir, kanaat ve anlayış anlamlarına gelmektedir.⁵ Bir başka deyişle marifet, sûfilerin ruhânî halleri yaşayarak, manevî ve ilâhî hakikatleri tadararak iç tecrübe ile vasıtasız olarak elde ettikleri bilgiye verilen isimdir.⁶ Âriflere göre gerçek marifet, her şeydeki zenginliği bir tarafa koyup, Allah Teâlâ ile beraber olmanın zenginliğine ermektir.⁷

Tasavvufta Allah'a saygının kalpte yer etmesi⁸ olarak da tarif edilen marifet, kelam ve felsefede ilimle eş anlamlı olarak umumiyetle bilgi manasına kullanıldığı gibi "mârifetullah" şeklinde ve Allah hakkındaki bilgi için de kullanılmıştır.⁹

Tasavvufta ârif, marifet ehline verilen isimdir. Marifet eşyanın hakikatleri ind-i ilahîde nasıl ise öylece keşfen bilinmesi veya amel, takva ve sülûkten hasıl olan bir ilimdir. Marifet, ârifin kalbinde zahir olan bir nurdur. Bu nur kalpten cismânî âlemi çıkarır. Kalp aynasındaki pasları silebilmek için, kalbi kötü huylardan temizlemek ve iyi huylarla bezemek gerekir. Kalbin parlaklığı Allah Teâlâ'ya olan teveccüh nisbetindedir. Nitekim Allah dostları, "Gönül mirât-ı rahmandır, si-vâ'dan kalbini pâk et" buyurmuşlardır.¹⁰

Ünlü müsteşrik Arberry, marifet kavramının ilk kullanımı ile alâkalı olarak şöyle demektedir: Bu kavramın tasavvuf literatürüne Muhâsibî (243/857)'nin çağdaşı olan Zünnûn Mısırî (245/859) tarafından dahil edildiğine inanılır. Ancak, bu kavramın ilk zâhidlerin ifadelerinde kesin olarak kullanılmış olması bu fikrin doğru olmadığını gösterir.¹¹ Yine o marifet için şunları söyler: Marifet, sâlikin kalbî hareketlerinin tamamına hâkim olduktan sonra Allah Teâlâ tarafından kalbine konulan, makamdan hale geçişin tamamlandığını gösteren bir bilgi çeşididir.¹²

Mutasavvıflar ilim elde etmenin iki yolu olduğunu ifade etmişlerdir:

a. İnsanî eğitim ve öğretim yolu olan istidlâl, tecrübe ve istinbât yolu ile elde edilen ilimler. Bu ilimlerin vasıtası duyu organları, akıl ve nakildir.

b. Rabbânî eğitim yolu olan, keşf ve ilham vasıtasıyla elde edilen ilim. İlmin bu çeşidinin kesb ve istidlal ile ilgisi olmayıp, Allah Teâlâ'nın kulunun kalbine ilka etmesiyle hasıl olur. Mutasavvıflar keşf ve ilhama dayanan ve kendilerine gö-

5 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 271; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 399; Ekrem Sağıroğlu, *Bilgiden Tevhide Yükseliş*, İst. 1993, s. 217.

6 Uludağ, *age.*, s. 347; Cebecioğlu, *age.*, s. 486 vd.

7 Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Câmîül-'Usûl*, Basım yeri ve yılı yok, s. 183.

8 Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 124.

9 Uludağ, "Ârif", *DİA*, c. III, s. 361.

10 Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydavî, *Envârü'l-Tenzîl ve Esrârü'l-Te'vîl*, Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, İst. 1303, c. I, s. 10; İzmirli, "Ârif", s. 473; Dilâver Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, İst. 1997, ss. 110-111; Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî*, Ank. 2000, s. 361 (Abdülmecîd Sivâsî, *Bidâ'atu'l-Vâizîn*, vr. 24b'den naklen).

11 A. J. Arberry, *Sufism (An Account of the Mystic of Islam)*, London 1956, s. 52.

12 Aynı eser, s. 78.

re rasyonel bilgiden daha üstün bu bilgi türüne, marifetin yanı sıra, irfan ilm-i ledün, ilm-i vehbî, ilm-i batın ve benzeri isimler de vermişlerdir. Yine onlar, insanın dünyada tadabileceği en büyük zevk ve ilimde ulaşılabilecek en yüksek mertebe gördükleri marifeti elde etme yolunun kalp tasfiyesi olduğunda adeta ittifak etmişlerdir.¹³

Ebu'l-Hüseyn en-Nurî (295/908)'ye "Allah Teâlâ'nın kullarına ilk farz kıldığı şey nedir?" diye sorulduğunda: "Ma'rifettir, çünkü Allah Teâlâ, *"Ben insanları ve cinleri bana ibadet etsinler diye yarattım"* (51 Zâriyât/56) buyurmaktadır. Bu âyetin tefsirinde İbn Abbas (r.a) "bana kulluk etsinler" tabirini "beni tanısinlar" şeklinde yorumlamıştır."¹⁴

Sülemî (412/1021), ârif ve marifetle ilgili olarak şunları ifade eder: Marifet, Allah Teâlâ'nın kullarına zâtıyla bilinmesidir. Böylece Allah, onlardan marifet ve şekil izlerini tamamen siler, o hale gelirler ki, Allah'tan başkasını bilmezler ve ondan başkasını görmezler.¹⁵

İmam Gazalî (505/1111), marifet ile ilgili olarak şunları ifade eder: İnsanın en mühim ayırıcı vasıflarından birisi, zât, sıfat ve filleri bakımından Allah'ı bilmesidir. Çünkü insanın kemali bu bilgiye bağlıdır. Bu sebeple dünyada en mühim bilgi, ruhun hedefi olan marifetullahı sahip olmaktır. Zaten insan da Allah'ı tanımak için yaratılmıştır.¹⁶

Muhyiddîn Arabî'ye (638/1240) göre, marifetin son mertebesi, vücûd-i mutlak itikadını bilmektir. Horasan mutasavvıfı Rûknüddîn-i Simnânî (736/1336) buna şiddetle muhalefet ederek en son mertebenin ubûdiyyet mertebesi olduğunu beyan etmiştir.¹⁷

Her kelamı ve her nazarı kalbindeki muhabbet şimşeginin tezahürü olan ârif,¹⁸ kerametlerin madeni, yüce muamelelerin ve hikmetlerin membaı olarak da tarif edilmektedir.¹⁹ Ârif her an Allah'tan korkan ve bu suretle de kendisini her zaman O'na yakın hisseden kimsedir.²⁰ Diğer bir deyişle ârif, bütün varlık sıfat-

13 Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut trs., c. III, s. 23 vd., Reynold A. Nicholson, *The Mystics of Islam*, London 1970, s. 71; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Bûnyetü'l-Aklî'l-Arabî*, Beyrut 1993, s. 268; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Taribi*, İst. 1998, ss. 41-44; Abdülhakim Yüce, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, İzmir 1996, s. 46.

14 Ebu'n-Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, thk. Abdülhalim Mahmud-Abdülhakî Sürûr, Mısır 1380/1960, s. 63; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayh Tefsîr-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım ve diğerleri, Ank. 1991, c. XX, s. 398.

15 Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.29.

16 İmam Gazzâlî, *age.*, c. III, s. 9; a. mlf., *Cevabirü'l-Kur'ân*, Beyrut 1981, s. 24; Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İst. 1994, ss. 148-149.

17 İzmirli, "Ârif", s. 473.

18 Abdülkâdir Geylânî, *el-Fetbu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Mısır 1973, s. 228.

19 Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî eş-Şirâzî, *Kütâbu Meşrabî'l-Ervâh*, tash. Nazîf Muharrem Hoca, İst. 1974, s. 44.

20 Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1994, s. 66.

larının kendisinde tahakkuk ettiği ve böylece bu sıfatların tam bir mazharı olan ve kuşatıcı bir varlık haline gelen insân-ı kâmilidir.²¹ Bu sebeple Niyâzî-i Mısırî (1105/1694) şöyle demektedir:

“Ârife eşyada esmâ görünür
Cümle esmâda müsemmâ görünür
Bu Niyâzî’den de Mevlâ görünür
Âdem isen semme vechullahı bul
Kande baksan ol güzel Allah’ı bul.”²²

2. Ârif Kavramının İlgili Kavramlarla Semantik İlişkisi

İmanı ancak yakîn nuru ile müşâhede edilen ârif,²³ âlim gibi bilen manasına gelirse de hakikatte ondan farklıdır. Âlim, ilmi bir tahsil ve çalışma sonucu elde eder. Ârif ise irfana, ilham ve hâl ile ulaşır.²⁴ Bir başka deyişle ârif, tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlayan, zevkî ve vicdanî irfan sahibine derler.²⁵ İbn Arabî (638/1240) ise, ârif ve âlimi şu şekilde tanımlamaktadır: Allah Teâlâ’nın kendisini müşahede ettirdiği ve sebeple üzerinde bir takım hallerin ortaya çıktığı kimseye ârif denir. Marifet ise, ârifin halidir. Allah Teâlâ’nın zatının ilahlığına tanık kıldığı fakat üzerinde hiçbir halin ortaya çıkmadığı kimseye ise âlim denir, ilim de âlimin hâlidir.²⁶ Yine O, âriflerle alâkalı olarak şunları beyan eder: Ârifler de dünyaya ait hükümlere tâbî olduklarından, dünyada sanki dünya suretleri imiş gibi zâhir olurlar. Hâlbuki Allah Teâlâ onların bâtınlarını, ahirete ait özelliklerle değiştirmiştir. Binaenaleyh onları bu suretlere ait yönleriyle tanımak avam için mümkün değildir. Diğer taraftan onlar Allah’ın gözlerinden perdeyi kaldırmış olduğu kimseler için meçhul değildir. Buna göre ârifleri ancak basireti açık olanlar idrâk eder. Ârif-i billah ise, mazhar olduğu ilâhî tecellî hasebiyle, bu dünyada ölüp dirilmiş ve sanki mezarından çıkarak gerçek hayata döndürülmüş olarak ahirete has bir hâl içinde yaşar. Böyle olunca da o, bu dünyada Allah Teâlâ’nın bazı kullarına lutfetmiş olduğu bir inayet

21 Ebu’l-Alâ Afîfî, *Fusûsu’l-Hikem Okumaları için Anabtar*, çev. Ekrem Demirli, İst. 2000, s. 245.

22 Niyâzî-i Mısırî, *Dîvân-ı Niyâzî (kuddise sirrub)*, Basım yeri ve yılı yok, s. 46; Seyyid Muhammed Nûr, *Edebî ve Tasavvufî Mısırî Niyâzî Dîvânı Şerhi*, hzl. M. Sadettin Bilginer, İst. 1982, s. 136.

23 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî’l-Dîn*, III, 14.

24 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 117; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Knower”, “Gnostic” sözcüğüdür. (Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri, İst. 1982, c. I, s. 146; Robert Avery ve arkadaşları, *Redhouse: English-Turkish Dictionary*, İst. 1974, s. 415).

25 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1993, c. I, s. 79.

26 Muhyiddin İbn Arabî, *Mu’cemu Istilâhâtı’s-Sûfiyye*, trc. Seyfullah Sevim, Kayseri 1997, s. 70, (*Mukaddemât* içerisinde); Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabü’l-Târifât*, Dersâadet, İst. 1318, ss. 155, 221.

olarak, sair kullar tarafından görülme yenleri görür ve müşâhede edilmeyenleri de müşâhede eder.²⁷

Bâyezîd-i Bistâmî (234/848)'ye göre âbid, Allah Teâlâ'ya namaz, oruç, zekât, hac gibi farzları yerine getirmek, sünnet ve nafilelerle de O'na yaklaşmak için ibadet eder. Ârif ise, her haliyle ibadettir.²⁸

Ârîfin ahlakî ile âlâkalı olarak Zünnûn Mısırlı der ki: Ârîfin edebi her edebînin üstündedir. Çünkü onun marifeti, kalbini edeplendirmiş olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹ Bu sebeptendir ki, ârif olanlar cennetin numunesini daha burada iken görürler ve dünyayı velinimet bilip saadet meyvesi devşirirler.³⁰

Tasavvufî düşüncede ârif ile âlim arasında açık bir ayrım yapılmıştır. Bu ayrım hem marifet ile ilim arasındaki metot farkından, hem de ârif ile âlimin vasıflarının farklı oluşundan ileri gelmektedir. İlimin elde edilmesinde âlimin dinî ve ahlakî şahsiyetinin fazlaca önemli olmadığı halde marifete ulaşmada şahsiyet merkezî rol oynar. Âlim zihnî faaliyetle mutlak surette bilen, ârif ise ahlakî ve manevî arınma sayesinde sezgi gücü ve derunî tecrübe ile öğrenen, anlayandır. İlim marifetten daha şümullüdür. İlim ilâhî bir sıfattır, marifet ise, tabiatla, var oluşla ilgili Rabbânî bir sıfattır. Buna göre Allah Teâlâ'ya ârif denmez, âlim denir.³¹ Çünkü âlim küllî ve cüzîyi veya mürekkebi bilen, ârif ise ancak cüzîyi veya basiti bilen zattır. Âlim bir şeyin hakikatini, ilm-i bârî gibi huzurî ve kulların ilimleri gibi husulî olan şeyleri bilir. Ârif bir şeyi hadd-i zatında olduğu gibi bilir ise de evvelce onu bilmez.³²

İlmin elde edilmesi için dini yaşama zarureti yoktur. Bu yüzden sûfîler birinin amelsiz olduğunu ifade etmek istedikleri zaman ona âlim veya molla derler. Âlim örnek alınır, ârifle hidayete erişilir. Çünkü o, hâlleri ve davranışlarıyla doğru yolu gösterendir. Âlim Allah'ı delille bilir, ârif ise Allah'ı Allah'la tanır. Gökler ve yer en ücra köşelerine kadar ârîfin bilgi alanına girer. Ve ârif tamamen manevî sezgiyle âlemi müşâhede eder. Bununla birlikte ârifler, nazar ve marifetlerinin

27 Abdurrezzak Kâşânî, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, Mısır 1966, s. 275; Dâvûd el-Kayserî, *Matlau Husûsî'l-Kilem fî Meânî Fusûsî'l-Hikem*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Bahire, İst. 1299, s. 424 vd; Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâsî'n-Nûsûs fî Manassâtî Hikemî'l-Fusûs*, Matbaa-i Âmire, İst. 1290, c. II, s. 282 vd; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Talîkâtü'l-Fusûsî'l-Hikem*, Beyrut trs., c. I, ss. 185-186; A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hzl. Mustafa Tahrallı-Selçuk Eraydın, İst. 1994, c. IV, ss. 57-59; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, İst. 1992, ss. 272-273; Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre, İst. 1998, s. 355.

28 Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, Halep 1986, s. 69; Uludağ, "Ârif", c. III, s. 361.

29 Ebû Hafs Şihabüddin Ömer Sühreverdî, *Avârîfu'l-Maârif*, Beyrut 1983, ss. 284-285.

30 Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matb., Rodos 1312/1894, s. 4.

31 İbn Arabî, *el-Fütûbâtü'l-Mekkiyye*, c. II, s. 316; İzmirli, "Ârif", s. 473; Şarkavî, *Mu'cemu Elfâzî's-Süfîyye*, s. 205; Uludağ, agm., s. 361; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf (İslâm'da Manevî Devrim)*, çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, İst. 1996, s. 283.

32 İzmirli, agm., s. 473.

derinliğine göre farklı derecelerde olabilirler.³³ İbn Arabî ârifin marifeti arttıkça onun himmet³⁴ aracılığıyla tasarruf etme kudretinin de azalacağı kanaatindedir.³⁵

Kur'ân'ın "*Evvel odur, âbir odur, zâbir odur, bâtın odur*" (57 Hadîd/3) hükmü gereğince her varlık Allah'tan geldiğine göre, lâ ilâhe illallah ifadesi, insanın mevki, kadın, para ve benzeri mukayyet ilahlar edinmemesi için bir ikazdır. O halde insan neyi severse sevsin, asıl sevilmesi gerekenin Hak varlığı olduğunu bilmiyorsa, neyi incelerse incelesin, sırrına vâkıf olduğu realitenin Hak realitesi olduğunu idrak edemiyorsa, böyle bir Müslüman fert, âlim olsa bile ârif olamaz.³⁶

Akıl için karanlık ve ızdırapla dolu olan dünyamız, ârif gözünde aşk ile sürurun, vecd ile neşvenin, her an bir yeni yaratıcı tecellinin kaynaştığı, mest edici hakikat güneşinin gözleri kamaştırdığı ilahi temaşâ sahnesidir.³⁷

Marifet ilim gibi çalışma ve gayretle elde edilen bir bilgi değildir. Ona ancak ibadet ve taatlardaki ihlas ve takvâ ile, riyazet ve nefsi tezkiye ile nail olunur.³⁸

Sûfîler bilgiye güvenme bakımından da ârifin âlimden daha üstün olduğu görüşündedirler. Buna göre âlim bilgisine güvenmekte, ilmî faaliyetleri ilerledikçe bilgisinin de arttığını düşünmektedir. Oysa ârifin marifeti arttıkça hayreti artar ve bu şekilde hayreti bilgisini aşar; sonunda marifetten aciz olduğunu idrak etmesi en yüksek mertebe olarak kalır.³⁹

İlim ile irfan şu şekilde de mukayese edilmiştir: Bilgi insana varlık verir, gururunu artırır. Âlim kendisini insanlardan üstün görür; bu açıdan sûfîlere göre bilgi insana bir yüküttür ve Allah Teâlâ'nın rahmetine varmayı engelleyen bir perdedir. Halbuki irfan, insanın kibrini giderir, insanı benlikten, egoizmden soyutlar. Bilgi bir vasıtaadır, gaye değil; bilgi ile aczini ve noksanını bilen kişi âriflik mertebesine ulaşır.⁴⁰

Ebû Talib Mekkî (386/996)'ye göre, rabbanî bir âlimde, ârifibillah'ta olması gerekli vasıflar şunlardır: a. Haşyet, b. Huşû', c. Tevazu, d. Güzel ahlâk, e. Zühd. Mekkî, âlim ve ârifin farkını şu şekilde ifade eder: Âlim, dinî meselelerde bir

33 Uludağ, "Ârif", c. III, s. 361; Abdülkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif, Basım yeri ve tarihi yok, c. II, s. 601 vd; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî'd-Dîn*, c. IV, s. 309 vd; İbn Arabî, *el-Fütûbâtu'l-Mekkiyye*, c. II, s. 316.

34 Himmet, âriflerin bütün ruhânî enerjilerini üzerine yoğunlaştırmak sûretiyle herhangi bir nesneye tesir etmeleridir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 243; İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anabtar Kavramlar*, s. 385).

35 Kâşânî, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, s. 190; Kayserî, *Matlau Husûsî'l-Kilem*, s. 291; Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâsî'n-Nûsûs*, c. II, s. 10; A'î, *Talîkâtü'l-Fusûsî'l-Hikem*, c. I, ss. 127-128; İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, çev. Gençosman, s. 164; Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Trc.*, c. III, s. 58; İzutsu, *age.*, s. 392.

36 Amiran Kurtkan Bilgiseven, "Türk-İslâm ve Tasavvuf Felsefe Tarihinin "Ârif" ve "Abid" Kavramları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Yıl 3, S. 26, ss. 27-33, Şubat 1989, ss. 28.

37 Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf*, İst. 1998, s. 116.

38 İbn Meserres., *el-Müntekâ (Muttakilerin Yolu)*, s. 101.

39 Hucvirî, Huevirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizceden Arapçaya trc. İsmail Mâzî Ebu'l-Azâim, thk. İbrahim Düsûkî, Kahire 1974, s. 327 vd; Uludağ, "Ârif", c. III, s. 361.

40 "Ârif", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1949, c. III, s. 309.

müşkülât çıktığında, ârif ise kalbi şüphe ve illetler sardığında devreye girer ve ümmeti tedavi eder.⁴¹ Yine Mekki selim bir kalp ve huşû sahibi azalara malik olan salihleri üç grup olarak değerlendirir: a. Marifetullâh sahibi ârifler b. Allah Teâlâ'ya âşik muhabbet ehli c. Allah Teâlâ'dan korkan ehl-i havf.⁴²

Sûfiler, marifet ile ilim arasındaki bu ayrımı, marifet/marifetullah kavramını ortaya attıkları zamandan beri benimsemiş, aklın sahası dışında kalan ve Allah'a, O'nun sevgisine, O'nunla irtibata geçme ve benzeri gerçekler karşısındaki tutumlarını tayin etmede bu ayrımın derin bir tesiri olmuştur. Hatta tasavvuf tarihinde, sûfiler marifeti, sülûkun en büyük hedefi olarak telakki etmiş ve tasavvuf-taki diğer bütün hedefleri, bu hedef için bir vasıta olarak görmüşlerdir. Şayet tasavvufî hayatın "Allah ile irtibatı amaçladığı" ifade edilse, çoğu sûfilere göre, muhabbetullah yoluyla elde edilen marifetullah veya marifetullah yoluyla elde edilen muhabbetullah olmadan bu irtibatın hiçbir manası yoktur. Mutasavvıflara göre Allah, irfan yoluyla tanınabilen bir hakikattir ve Hak adına idrak edilen her şey O'na bir işarettir.⁴³

Nihâî tahlilde ilim ile marifet arasında ince bir fark mevcuttur: İlimin zıddı cehl iken, marifetin zıddı, inkârdır. İlim kesbî iken, marifet vehbîdir.⁴⁴ İlim daha genel marifet ise daha özeldir.⁴⁵ Ebu'l-Hüseyn en-Nurî, konu ile alakalı olarak şöyle demektedir: "Allah Teâlâ ilmi herkese mubah kıldı. Marifeti velilerine layık gördü. Müşâhedeyi ise dostlarına tahsis etti. Bununla yaratıklarından gizlendi."⁴⁶

Ârif-âlim mukayesesinde ifade edilenlerden sûfilerin akla, aklî bilgiye, ilme karşı oldukları sonucu çıkarılmamalıdır. Onların karşı oldukları katı ve kuru bir akılcılık, inançtan ve aşktan bağımsız olarak uygulamaya konan ilmî bilgidir. Mevlânâ'ya (672/1273) göre böyle bir bilgi, insanın kafası ile gönlü arasına nifak sokmuş, inancı acınır bir duruma getirmiş; bedeni ruhun; maddeyi, mananın; şeytanı âdemin fevkine çıkarmıştır. Muhammed İkbal'e (1938) göre, insandan beklenen ilimden mahrum bir cezbeye kapılıp gitmek de değildir, hayatı kuru bilgi ile karartmak da. Önemli olan ilim ile aşkı ve irfanı birleştirmektir. İkbal şöyle demektedir: Mevlânâ'nın kendi nefsinde gerçekleştirdiği ve bizlere de yüksek sesle tavsiye ettiği bu ilim-irfan sentezidir.⁴⁷

41 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, thk. Saîd Nesib Mekârim, Beyrut 1995, c. I, s. 146; Selvi, *age.*, s. 299; Âlim ile Ârif arasındaki fark için ayrıca bk. Seyyid Burhaneddin Tirmizî, *Maârif*, çev. Ali Rıza Karabulut, Ankara 1995, ss. 157-158; Hasan eş-Şarkavî, *Mu'cemu Elfâzi's-Sûfiyye*, Kahire 1987, s. 205; Mahmûd el-Gurâb, *Şerhu Kelimâti's-Sûfiyye er-Redd alâ İbn Teymiyye*, 1402/1981, ss. 169-173.

42 Ebû Tâlib el-Mekkî, *age.*, c. I, s. 236; Selvi, *age.*, s. 141.

43 Afîfî, *Tasavvuf*, s. 284.

44 Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 487.

45 Ebu Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Kahire 1418/1997, s. 80.

46 Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 139.

47 Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbal'in Eserlerinde Mevlânâ", *I. Milli Mevlânâ Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, ss. 229-237, Konya 1986, ss. 236.

İzmirli İsmail Hakkı (1946) ârif ile fakih ve zâhidi şu şekilde mukayese etmektedir: Âriflerin yolu istidlal ve burhan değildir, zevk, keşf ve vicdandır. Onların nazarlarında istidlal, nazar ve burhan tariki sağlam bir yol değildir. Nitekim Ârif-i Rûmî Hz. Mevlânâ: "Ehli istidlalin ayakları tahtadandır. Tahta ayak ise pek metanetsiz, pek kudretsizdir"⁴⁸ sözü ile bu hususu ifade eder. Ârifler Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak hususunda fukahâ'dan ayrı bir yol tutmuşlardır. Lügatin, üslupların verdiği mananın haricinde, usûl-i fıkıhta beyan olunan delaletlerden başka bir mananın da bulunduğuna kail olurlar. Ârifin işaretleri fukahâ'nın kıyasları kabilindendir. İşaret tevil ve tefsir değildir. Çünkü işaret murad olunan şeyi beyan etmez fakat tevil ve tefsir murad olunan şeyi beyan eder. İşaret daha sonra tevil ismini alır. Artık murad olunan şey beyan edilmiştir.⁴⁹

Ârifin marifeti kâmilidir, zâhidin marifeti kamil değildir. Zahid âriflerin fakiridir. Ârif ise Allah'a karşı fakir, halka karşı zengindir. Ârif Mevlâ'sının mutlak kölesi olup, masivaya karşı mutlak hürdür. "Ârif misk, zâhid sirke ve hardal kokusu yayar" denmiştir. Çünkü ârifin çoğu işaretleri nail olduğu lütuf ve nimetler hakkındadır, nefis onun sözü ile Hak olan hallerini içitmekle ferahlar. Adeta misk ve amber kokusu duyar. Zâhid ise ekseri nefsin adetlerinden ve kötü hallerinden kurtulmak için mücahededen bahseder. Bu ise nefse sıkıntı verir. Bu sebeple ârif bast, zâhid ise kabz makamındadır denmiştir.⁵⁰ Zâhidde korku ve hüzn, ârifte sevgi ve neşe hakimdir. Ârif sadece marufa (Allah) âşıktır. Bu sebeple ârif sadece zâhid gibi bu dünyada değil öteki dünyada da gariptir. Çünkü zâhid dünyayı, ârif ise iki cihanı terk etmiştir.⁵¹

Hicrî ilk iki asırda bilgiden çok aksiyona değer verildiği için, dünyayı önemsememeyi gerçek dindarlık sayan zâhid ile çokça ibadet ederek cenneti kazanmaya çalışan âbid en mükemmel dinî şahsiyet olarak kabul ediliyordu. Tasavvufun gelişmesiyle birlikte gittikçe marifete daha çok önem verilerek zühd ve ibadet marifete ulaşmanın vasıtaları olarak kabul edilmeye başlandı. Bu yüzden ilk sûfiler, en yüksek iman ve ahlak timsâli olarak gördükleri ârif ve sûfiyi, âbid ve zâhiden üstün tuttular. Buna göre ârif ötekilerin aksine olarak dünya ile birlikte âhiretten de yüz çevirmişti. Yani o zâhid ve âbidin umduğu cennete ve içindeki maddî nimet ve lezzetlere, cehennem ve oradaki maddî işkenceye önem vermez.⁵²

48 Veled İzbudak, *Mesnevî*, Gözden Geçiren: A. Gölpınarlı, İst. 1991, c. I, s. 170, Beyit No: 2128; Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, İst. trs., c. IV, s. 1048.

49 İzmirli, "Ârif", s. 477.

50 Aynı makale, s. 475.

51 es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, s. 112; Uludağ, "Ârif", c. III, s. 361.

52 Abdurrahman Câmî, *Nefabâtü'l-Üns*, trc. ve şerh: Lâmiî Çelebî, İst. 1980, s. 13 vd; Süleyman Uludağ, "Âbid", *DİA*, c. I, s. 307.

3. Ârifin Karakteristikleri

Fârâbî (339/950) ve İbn Sînâ (428/1037) gibi İslâm filozoflarına göre marifetullahı ulaşılan ârif en yüksek mutluluğu kazanmış olur. İbn Sînâ, âbid ve zâhidten üstün tuttuğu ârifi, ceberût âleminin kudsiyetine yönelmiş, içine daima Hakk'ın nuru doğan kimse şeklinde tarif eder. Ona göre ârifin gizli ve açık öyle halleri vardır ki bu hallerden anlayanlar onları tebçîl, anlamayanlar takbih eder. O Allah'ı sadece kendisi için arzular ve ona ancak layık olduğu için kulluk eder. Her şeyde Hakk'ı gören ârif kaderdeki ilâhî sırmı sezer. İyiliği yayma ve kötülüğe engel olma konusunda daima hoşgörülü davranır; müjdeler korkutmaz; kolaylaştırır güçleştirmez. Hatta o ölüm korkusunu yenecek kadar yığittir. Ârif batılı sevmekten kurtulduğu için cömert, kendisini beşerin en aşağısı gördüğü için alçak gönüllü, zihni Hak ile meşgul olduğu için kinden uzaktır. Görüldüğü gibi sûfîler ile İslâm filozoflarının çoğunluğu, marifete ulaşmanın metodu konusunda az çok farklı düşünseler de, ârifin nitelikleri ve ulaştığı nokta hususunda aynı düşünceyi paylaşmış bulunuyorlar.⁵³

Ârife hiçbir şey gizli kalmaz, çünkü onda bilen kendisi değil Allah'tır. Bu bakımdan ârif müminden de farklıdır. Mümin Allah'ın nuru ile, ârif ise Allah'la bakar.⁵⁴ Çünkü mümin Allah'ın zikriyle, ârif ise yalnızca Allah ile meşguldür. Bu suretle ârif Allah'ın konuşan dili, gören gözüdür. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî (297/909) ârifi: "Kendi sustuğu halde içinde Hakk'ın konuştuğu kişi" diye tarif etmiştir.⁵⁵

Bu şekilde ârifin zâhid ve âbiden daha üstün olduğu düşüncesi ve marifetin tasavvufi makamların en yüksekisi olarak kabul edilmesi ibadet, zühd ve takvânın bu makama ulaşmanın vasıtaları sayılması, âriflerin amele ihtiyaçlarının kalıp kalmadığı tartışmasına yol açtı. Bazı aşırı mutasavvıflara göre, ibadetlerden maksat, kulun marifetullahı ulaşmaya kadar çaba sarfetmesidir; marifet hasıl olunca vüsul gerçekleşir, bundan sonra artık vasıta ve vesile olan ibadete gerek kalmaz. Bu müfrit grup, tasavvuf tarihinde âriflerin ulularından sayılan Ebû Talib el-Mekkî, Cüneyd-i Bağdâdî, Gazzalî, Kuşeyrî (465/1072), ve Abdülkadir-i Geylânî (561/1166), gibi büyük sûfîler tarafından şiddetle tenkid edilmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî, takvâ ve hayır türünden amellerin âriflerden sâkit olacağı iddiasının çok tehlikeli olduğunu, zinâ ve hırsızlık yapanların durumunun bunlarinkinden daha ehven olduğunu, âriflerin, Allah Teâlâ'ya yaptıkları amelleri sayesinde O'na ulaştıklarından, yükselişlerinin yegâne sebebi olan âmeli kesinlikle terke-

53 Uludağ, "Ârif", c. III, s. 362.

54 Serrâc, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, s. 63; Uludağ, agm., s. 361.

55 es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 157; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, c. I, s. 607; eş-Şîrâzî, *Kütâbu Meşrabü'l-Ervâh*, s. 153; Uludağ, agm., s. 361.

demeyeceklerini belirtir.⁵⁶ O'na göre ârif, yer gibi olacak, insanların iyisi de kötüsü de onu çiğneyecek, bulut gibi olacak, her şeyi gölgelendirecek, yağmur gibi olacak, sevdiğini de sevmediğini de bir ayırım gözetmeksizin sulayacaktır.⁵⁷

Konu ile ilgili olan bir hadîs-i şerifte, Haris b. Malik el-Ensârî, Peygamber Efendimize (s.) uğradığında ona "Ey Haris nasıl sabahladın?" diye sordular. Şöyle cevap verdi: "Gerçek bir mümin olarak sabahladım." Peygamberimiz: "ne söylediğinin farkında mısın? Çünkü her şeyin bir hakikati vardır. Senin imanının hakikati nedir?" deyince, Haris şöyle cevap verdi: "Nefsimi dünyadan uzaklaştırdım. Bunun için gecemi uykusuz, gündüzümü susuz geçirdim ve adeta Rab-bim'in arşını görür gibiyim. Cennet ehlinin birbirlerini ziyaret ettiğini ve cehen-nem ehlinin birbirlerine düşmanlık ettiklerini adeta görüyorum." Hz. Peygamber (s.) ona: "Ârif oldun (bildin) devam et" buyurmuştur.⁵⁸

Cafer-i Sâdık (148/765) ise ârifle alâkalı olarak şöyle der: Ârif, halktan münkatı, Hakka muttasıl olan zattır. Ârifin kalbinde masivâ'nın ilgi duyulacak ve önem verilecek kadar değeri yoktur, hatıraları, zihninde yer tutacak derecede gayra ait varlığın onun nezdinde hiç bir kıymeti bulunmamaktadır.⁵⁹ Çünkü ârifler tecrübelerinin zirvesine ulaştıklarında, Tek Gerçek Varlığın dışında bir mevcudiyetin olmadığına ittifak etmişlerdir.⁶⁰

Zünnûn Mısıri'ye ârifin sıfatı nedir? diye sorulduğunda şöyle cevap verir: "Ârif, ilimsiz, gözsüz, habersiz, müşahedesiz, sıfatsız ve perdesiz olarak görür. Onların dolaşmaları Hakk'ın dolaştırmasıyla olur. Onların sözü Hakk'ın sözü olup onların dilleriyle ifade edilmektedir. Onların bakışı Hakk'ın bakışı olup, onların gözle-riyle icra edilmektedir. "Bir kulumu sevince ben, onun işiten kulağı, gören gözü, konuşan dili ve tutan eli olurum"⁶¹ hadîs-i kutsîsi âriflerin sıfatlarını izah eder.⁶² Bu sebeple âriflerin ahlakı Hakk'ın ahlakıdır. Bütün halkı kendi çocukları olarak görürler; nefis ve şeytanın girdabına düşenleri de düşmanların eline düşmüş evlatları şeklinde telakki ederler. Dolayısıyla ârifler, âsileri şeytanın, nefsin ve he-vânın elinden kurtarmaya çalışırlar.⁶³

56 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, c. I, s. 605; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, Beyrut trs., c. III, ss. 355-356; Uludağ, a.g.m., ss. 361-362.

57 Kuşeyrî, *age.*, c. I, s. 606; İbn Arabî, *el-Fütûbâtu'l-Mekkiyye*, c. II, s. 316.

58 Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mucemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Musul 1983, c. III, s. 266, (Hadîs No: 3367).

59 Hucvîrî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mabcûb*, s. 98.

60 İmam Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr Nurlar Feneri*, çev. Süleştman Ateş, İst. 1994, s. 31; Abdülhak Ensârî, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev. Yûsuf Yazar, Ank. 1991, s. 58.

61 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sabîb-i Bubârî*, Dimeşk 1414, Rikak 38; Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, Basım yeri yok 1395, Fiten 16.

62 Feridüddîn Attar, *Tezkiretül-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Bursa 1984, s. 190; krş. Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çev. Yaşar Keçeci, İst. 2000, s. 55.

63 Dilâver Güreler, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı Eserleri-Görüşleri*, İst. 1999, s. 293, (Abdülkâdir Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rabmânî*, Beyrut trs., s. 228'den naklen).

Yahya b. Muaz (258/871)'a göre ise, ârif bedeni ile halkla beraber kalbi ile halktan ayırdır. Çünkü Mevlâ'sı ile meşguldür. Kalbinde zikrullahın galebe çalması ile Hak'la meşguliyeti kâmil olur. Artık Hak'ka muttasıl halktan munfasıl olur.⁶⁴

Sehl b. Abdullah (273/886), kulun Allah Teâlâ'nın taatinde içiyle ve dışıyla tam bir istikamet elde etmedikçe, marifetullah fezâsında bir yetkiye sahip olamayacağını belirtir.⁶⁵ Herevî (481/1089)'ye göre, seyr u sülûkun hedefi marifetullah, marifetullahın hedefi ise tevhiddir.⁶⁶

Sultânü'l-ârifin diye tanınan Bâyezîd-i Bistamî'ye göre ârifle maruf arasında perde yoktur; bu yüzden ilâhî âlem ârife ayan beyandır. Şiblî (334/945), ârifin Allah'ı temaşa makamına "meşhedü'l-Hak" demiştir.⁶⁷ Ârif bu makamda gördüklerini istese de anlatamaz. Çünkü Allah'ı tanıyanın dili tutulur, o sükûtu muhafaza eder, çünkü sahip olduğu derin bilginin laf kalıplarına dökülmesi imkansızdır.⁶⁸ Muhammed İkbal de bu sırâ işaret ederek şöyle der:

"Şairliğin kemali, vazıb, açık söz söylemektir.

Sırlara vakıf ârifler ancak remiz ve ima ile konuşurlar."⁶⁹

Ârif söylediğinin fevkindedir. Çünkü bütün makam ve halleri ifade hususunda söz yetersizdir, tabire kudret yoktur. Nitekim bal ile şekerin tadını, limonun ekşiliğini söz ile anlatmak pek güçtür. Ârif kalbine gelen şeyi söylemek isterse lisani ondan acîz olur. Mârifet insanı başka bir şey söylemekten men eder. Nitekim Allah'ı bilen (ârif) dili tutuk olur.⁷⁰ Ancak edip-ârifler, bunları edebiyat dilinin sembolizminden istifade etmek suretiyle bir nebze dahi olsa anlatmışlardır.⁷¹ Bunun yanı sıra, kendilerine keşf olunan şeyi havas tabakasını teşkil eden sâliklerden seçilmiş bir cemaata anlatabilirler.⁷²

Necmüddin-i Kübrâ (618/1221) şöyle demektedir: İnsanda öyle kuvvet ve kabiliyetler vardır ki, bedeniyle halkla olan ilişkilerini sürdürürken diğer tarafta gönlüyle ve müşâhedesinin cezbeleriyle istiğrak hâlini yaşaması mümkündür. Bu

64 Serrâc, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, s. 58; İzmirli, "Ârif", s. 475.

65 Beyhakî, *Kitabü'z-Zübdü'l-Kebîr*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1987, s. 152 (No:323); Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf*, s. 300.

66 Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Beyrut 1408/1988, s. 6, 47; Selvi, *age.*, s. 435.

67 Serrâc, *age.*, s. 57.

68 Hucvîrî, *Keşfü'l-Mabci'b*, s. 328; Abdülkâdir Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Beyrut 1403/1983, s. 185; Uludağ, "Ârif", s. 361; İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 374.

69 Muhammed İkbal, *Şarkian Haber*, çev. Ali Nihad Tarkan, Ank. 1956, s. 99.

70 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, c. I, s. 607; İbn Arabî, *el-Fütûbâtu'l-Mekkiyye*, c. II, s. 316; İzmirli, *agm.*, s. 475.

71 Uludağ, *agm.*, s. 361.

72 el-Câbirî, *Bünyetü'l-Aklî'l-Arabî*, s. 258.

sebeple ârif olan kimselerin nefesi tesbih, uykusu ibadettir. Onun için gaflet yoktur. O her zaman uyanıktır. Onun kalp gözü her zaman açıktır.⁷³

el-İnsânu'l-Kamil isimli eserin müellifi Abdülkerim Cîlî (832/1428) şöyle demektedir: Ârifler Allah'ın varoluşun temellerini üzerine bina etmiş olduğu hakikatı keşfeden kimselerdir. Alemler, bu temellerin etrafında döner. Onlar Allah'ın âleme yönelmiş olduğu özenin merkezidir. Yine onlar, Allah'ın varoluştaki tecellisinin merkezidir. Allah Teâlâ, bütün dinlerin temellerini, onların irfan zemininde yükseltmiştir.⁷⁴

Velayet rütbesi kazanan insana ârif, onun haline ve kullandığı ölçüye ise marifet denilmiştir.⁷⁵

Ma'rifet üç kısımdır:

a. Avamın ma'rifeti: Allah Teâlâ'nın efâlini, madde planında meydana gelen yaratılış tecellilerini bilmektir.

b. Has insanların (Havâs) ma'rifeti: O'nun sıfatını ve sıfat tecellilerini bilmektir.

c. Hassın hası olan insanların ma'rifeti: Allahü Teâlâ'nın zâtı ile ilgili tecellileri bilmektir.⁷⁶

İbn Arabî'ye göre marifet yedi kısımdır:

1. Hakikatler ilmi
2. Allah Teâlâ'nın eşyadaki tecellileriyle ilgili ilim.
3. Hak Teâlâ'nın kullarına şerâatların diliyle hitap etmesiyle ilgili ilim.
4. Varoluş içindeki mükemmellik ve noksanlık ile ilgili ilim.
5. Taşıdığı hakikatler yönüyle insanın kendini tanıması.
6. Hayal âleminin kendisiyle muttasıl ve munfasıl olduğu âlemle ilgili ilim.
7. İlaç ve hastalıklarla ilgili ilim.

İbn Arabî sayılan ilimleri tam olarak bilen kimsenin marifet sahibi bir ârif olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷

Mutasavvıflar bilginin üç derecesi olan burhânî, beyânî ve irfânî kısımlarını ayırt etmek için Kur'ân-ı Kerîm'de "yakîn" kelimesinin "hak", "ilim" ve "ayn" kelimeleri ile tamlama olarak zikredilmesinden yararlanmışlardır. Bu âyetler şunlardır: "Şüphesiz ki bu, kesin bir gerçektir/bakka'l-yakîn." (56 Vakıa/85) "Gerçek öyle değil, kesin bilgi/ilme'l-yakîn ile bilmiş olsaydınız." (102 Tekasür/5) "Son-

73 Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl)*, çev. Mustafa Kara, İst. 1980, s. 34.

74 Abdülkerim b. İbrahim el-Cîlî, *el-İnsânu'l-Kamil fî Ma'rifeti'l-Evâhiri ve'l-Evâil*, Mısır 1383/1963, c. II, s. 83; Seyyid Hüseyin Nasr, *Tasavvufî Makaleler*, çev. Sadık Kılıç, İst. 2002, s. 162.

75 İbn Arabî, *el-Fütûbâtu'l-Mekkiyye*, c. II, s. 318; Fehmi Kuyumcu, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl 8, c. 8, S. 92-95, ss. 31-63 (Temmuz-Ekim 1984), s. 40; Ârif ve marifete ilgili daha fazla bilgi için bk. İbn Arabî, *aynı eser*, c. II, s. 297 vd; Ramazan Yıldız, *Kırk Kudûsî Hadisin Aslı ve Tercümesi*, İst. 1981, ss. 54-60.

76 Gümüşhanevî, *Câmiü'l-Usûl*, s. 219.

77 İbn Arabî, *age.*, c. II, s. 299 vd.

ra abirette onu çıplak gözle göreceksiniz/ayne'l-yakîn" (102 Tekasür/7) Kuşeyrî bu ayrımı izah ederken şöyle demektedir: Sûfî istilâhında ilme'l-yakîn, kesin aklî delil ile elde edilen bilgi; ayne'l-yakîn beyân (açıklama) ile elde edilen bilgi; hakka'l-yakîn ise, şüpheye yer vermeyen müşahade ile elde edilen bilgidir. İlme'l-yakîn akıl sahipleri, ayne'l-yakîn ilim sahipleri, hakka'l-yakîn ise marifet sahipleri içindir.⁷⁸

Câbirî'ye göre, irfanî (gnostik) akımlar Hristiyanlıktan önce de vardır. Bu akımlar Milattan önce I-II. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. İrfan kelimesi ise, Miladî II-III. yüzyıllarda dinî meseleler hakkında kilisenin ortaya koyduğundan daha yüksek bir bilgi türünü karşılamak üzere kullanılmıştır. Buna göre irfanîlik (gnostisizm) dinî akımların bütünüdür. Tanrı ve dinî meseleler hakkında gerçek bilginin, ruhî hayatın derinleştirilmesine ve hikmete uygun yaşamaya bağlı olduğuna duydukları inanç, bu akımları bir araya getirmektedir. Böylece bu bilgi, onlara iradeden kaynaklanan güçlerini kullanma kudreti sağlar. O halde irfan, düşünce keskinliğine değil, iradenin bütünüyle kullanılmasına bağlıdır. Hatta irfanın iradeyi akla alternatif yapmaya dayandığı da söylenebilir. Bir bilgi sistemi, bilginin elde edilmesinde bir metot, bir alem görüşü ve âleme karşı bir tavır olarak irfan, İslâm'dan önce Yakın Doğuda ve özellikle Mısır, Suriye, Filistin ve Irak'ta egemen olan kültürlerden İslâm kültürüne intikal etmiştir.⁷⁹

İrfanîlik önceki yüzyıllarda özellikle Kilise tarafından kendisiyle savaşılmaması gereken tehlikeli bir sapıklık olarak kabul edilmişken, çağdaş araştırmacılar, bunun hakikatini tesbite ve nesnel sebeplerini araştırmaya başlamışlardır.⁸⁰

Câbirî, irfanî eğilimleri şu şekilde sınıflandırır: a. İrfanî tavrı bir gayret ve çile olarak benimseyen yönelim. Bu eğilimi İslâm toplumunda özellikle hâl ve şatah ehli/sahibül-hâl olan mutasavvıflar temsil eder. b. Felsefî özelliği ağır basan yönelim. Bunu, İslâm'da aklî tasavvuf temsil etmektedir. Bu aklî tasavvufu, Farabî'nin saadet/mutluluk teorisinde veya daha açık bir şekilde İbn Sînâ'nın meşrûkî felsefesinde görebiliriz. c. Bu üçüncü akıma ise mitolojik bir üslûp hakimdir. Bu akımın temsilcileri ise, İsmailî ve batınî mutasavvıflardır.⁸¹

Tilman Nagel *The History of Islamic Theology* (İslâm İlâhiyatı Tarihi) isimli eserinde, tasavvufî marifet fikrinin İslâm dininin gelişmesi ve İslâm ilâhiyatının tekamülü için yararlı bir katalizör görevi ifa ettiğini ifade etmektedir.⁸²

Câbirî bu konuda yine şu kanaatini dile getirmektedir: İslâm âriflerinin bir taraftan İslâmî nasları kendi mezhep ve dinî yönelimlerinin hizmetinde kullanır-

78 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 44; el-Câbirî, *Bünyetü'l-Aklî'l-Arabî*, ss. 251-252.

79 el-Câbirî, *age.*, s. 253.

80 Aynı eser, s. 254.

81 Aynı eser, s. 269.

82 Tilman Nagel, *The History of Islamic Theology: From Muhammad to the Present*, Translated from the German by Thomas Thornton, Markus Wiener Publishers, Cairo 2000, s. 233.

ken, diğer taraftan kadim gnostik mirası İslâm dairesi içindeki siyasi ve mezhebî temayüllerine hizmet edecek şekilde kullanmayı başarmışlardır.⁸³

Tasavvuf tarihinde ârif kavramını çokça irdeleyen mutasavvıflardan birisi olan İbn Arabî insanları şöyle bir sınıflamaya tabi tutar:

a. Ârifler, b. Ârif olmayanlar, c. Cahiller

Mantıkî akıl yürütmenin kişiyi ârif kılmayacağını⁸⁴ belirten İbn Arabî'ye göre ârif, Hakk'ı Hakk'dan, Hakk'da ve Hakk'ın gözü ile görendir. Ârif olmayan ise, Hakk'ı Hakk'tan, Hakk'da ve kendi nefsiyle görendir. Cahile gelince bu da Hakk'ı ne Hakk'dan, ne de Hakk'da gören, ama O'nu ahirette nefsinin gözüyle görebileceğini uman kimsedir. Bu sebeple ârif Hakk'ı yine Hakk'ın gözü ile müşâhede ettiğinden Hakk'ın bütün tecellileri onun görüş açısı dahilindedir.⁸⁵

İbn Arabî'ye göre, sûfilerin ekseriyeti nezdinde ârif, heybeti ve iç huzurunu ve kendisiyle olan tüm ilgiyi koparıp ilgi yokluğunu kendine şiar edinen, her ân Rabbiyle birlikte yaşayan kimsedir. Ârif kendi resmini ortadan kaldırdığı, kendi hüviyetini fâni kıldığı için ârifin belli bir hâli yoktur. Ârif yaptığı iyiliklere övgüden acizdir, o daima Allah'tan korkan biridir. Ârifin Allah Teâlâ ile daimi bir ünsiyeti ve dostluğu vardır. Gözü Allah'tan başkasını görmediği için hiçbir şeye teessüf etmez. Gözü daima yaşla doludur, gözü ağlar, fakat kalbi güler, gönlü sevinçe doludur.⁸⁶ Âriflerin sıfatlarının tamamı sayılamayacak kadar çok olduğunu belirten İbn Arabî şöyle devam eder: Ârifin himmeti çok nüfuzludur, sıfat ve nitelikleri başkası nezdinde meçhuldür, bilinmez. Âlemdeki bütün varlıklar, insanlar, melekler, cinler ve hayvanlar tarafından bilinmez ki, ayırdedilebilsin. Normal hayatta bir farklılık göstermez ki herkesten ayrı olsun. Zikrin hâmili, Kur'ân'ın taşıyıcısıdır, hali gizlidir.⁸⁷

İbn Arabî'nin, Allah Teâlâ'nın âriflere yaratma kudretini bahsettiğini ifade etmesi dikkat çekmektedir. Toshihiko Izutsu, İbn Arabî'nin bu fikrine şaşmamak gerektiğine vurgu yaparak şunları dile getirmektedir: İbn Arabî'ye göre insân-ı kâmil olan ârif, tanımı gereği sıra dışı gelişmiş manevî güce sahip bir şahsiyettir. Bu bakımdan onun idrakinin de fevkinde bir faaliyet içinde olması tabiidir. Bu olağanüstü güce, yoğunlaştırılmış ruhanî enerji anlamında himmet denilmekte-

83 el-Câbirî, *Bünyetü'l-Aklî'l-Arabî*, s. 270.

84 Kâşânî, *Şerbu Fusûsi'l-Hikem*, s. 185; Kayserî, *Matlau Husûsi'l-Kilem*, s. 286; Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nûsûs*, c. I, s. 639; Afîfî, *Talîkâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, c. II, s. 125; Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Trc.*, c. III, s. 34; Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anabtar Kavramlar*, s. 364.

85 Kâşânî, *Şerbu Fusûsi'l-Hikem*, s. 164; Kayserî, *Matlau Husûsi'l-Kilem*, s. 260; Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nûsûs*, c. I, s. 577; Afîfî, *Talîkâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, c. II, s. 113; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Gençosman, s. 137; Konuk, *age.*, c. II, s. 315; Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anabtar Kavramlar*, s. 356.

86 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c. II, s. 316.

87 İbn Arabî, *age.*, c. II, s. 316.

dir. İbn Arabî'ye göre bir ârif, eğer isterse, sadece bütün ruhanî enerjisini üzerine yoğunlaştırmak suretiyle herhangi bir nesneye tesir edebilir; hatta halen mevcut olmayan bir nesneyi dahi varlığa büründürebilir. Kısacası bir ârif herhangi bir şeyi kendi iradesine mahkum kılabilir. Çünkü onda teshir kudreti bulunmaktadır.⁸⁸

İbn Arabî bu mevzuu meşhur *Fusûsu'l-Hikem* isimli eserinde şöylece izah etmektedir: Her insan bu dış alemde değil de yalnız kendi halinde varlığı olabilen şeyi vehim ve hayal gücü ile kendi zihninde yaratır. Ârif ise bunu himmetiyle zihninin dışında yaratır. Fakat ârifin himmeti⁸⁹ o şeyin varlığını ancak, bu himmet devam ettiği sürece korur. O yaratılmış olan şeyin korunması da himmetine ağır gelmez. Ama bu yarattığı şeyin koruması hususunda ârifi ne zaman bir gaflet basacak olsa o zaman bu yaratmış olduğu şey de yok olur gider. Ama bu bütün yaratılış mertebelerini (Hazarât-ı külliyye), iradesi altına almış olan ârifler için değildir. Onlar asla gafil olmazlar.⁹⁰

Ahmed Avni Konuk, bu konu ile alakalı olarak şu açıklayıcı misali vermiştir: Meselâ ârif bir kuş halk ve tasvir etmek murad etse, himmeti ile hariçte, yani alem-i şehâdette ona vücûd verir. Ve herkes o kuşu görür. Eğer o ârif âlem-i şahadetin müşahedesinden gafletle âlem-i misâle müteveccih olsa, o kuş âlem-i şehâdette yok olur âlem-i misâle intikal eder. Ve onun sureti âlem-i misâlede mahfuz olduğu gibi ondan önceki alemlerde, yani âlem-i ervâhta ve a'yân-ı sâbite aleminde de mahfuz olur.⁹¹

İbn Arabî ile ilgili yaptığı çalışmalarıyla tanınan Afîfî'nin bu konu ile ilgili kanaatleri şu şekildedir: İbn Arabî'nin himmet vasıtasıyla her hangi bir şeyi yaratma veya herhangi bir ruhu maddileştirmekten neyi kastettiğini anlamak için, Hazarât-ı Hams'in (beş varlık sahası) anlaşılması gerektiğine dikkat çekilmelidir. Bu hazretlerden birinde veya hepsinde zaten var olanların muhafazası anlamındaki yaratma, insana atfedilebilir. İnsân-ı kâmilin kalbi bütün ilahî faaliyetler için bir merkezdir. Ayna gibi, Hakikatin tezahür ettiği bütün suretleri yansıtır. Kalbin güçlerinden birisi olan himmet vasıtasıyla bu hazretlerden birinde veya daha faz-

88 İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 385; Teshir, hizmetine, emrine ve kullanımına vermek, birisini karşılıksız mecburî hizmete tâbi tutma gibi anlamlara gelmektedir. (İbrahim Mustafa ve Arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasîr*, İst. 1992, s. 421; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İst. 1995, s. 380; krş. Ebu'l-Ala el-Afîfî, *Mubyiddîn İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, İst. 1998, s. 133-134).

89 Konuk, himmeti şu şekilde tarif etmektedir: Ârifin düşünce ve kuvvetini kalp huzuru ile toplayıp, vehmi ve fikri ile kendi nefesini halk ve takdir edeceği şeyin icâdına musallat kılmasıdır. (Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Trc.*, c. II, s. 122.)

90 Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, ss. 110-111; Kayserî, *Mailau Husûsi'l-Kilem*, ss. 197-198; Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nûsûs*, c. I, ss. 424-425; Afîfî, *Talîkâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, c. I, ss. 88-89; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Gençosman, ss. 93-94; Konuk, *age.*, c. II, ss. 121-122; İzutsu, *age.*, s. 387; krş. Afîfî, *Mubyiddîn İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s. 135.

91 Konuk, *age.*, c. II, ss. 121-122.

lasında herhangi bir şeyin sûreti üzerine dikkatini teksif etmek suretiyle sûfî, o şey üzerinde mükemmel bir hakimiyet elde eder ve bu hakimiyet vasıtasıyla şu veya bu hazretteki bu şey himmetin teksifi devam ettiği müddetçe muhafaza edilir. Öyle görünüyör ki İbn Arabî'nin sûfinin yaratıcı faaliyetinden kastettiği de bundan ibarettir.⁹²

Yine Afîfî, Muhyiddin İbn-i Arabî'nin bu nazariyesinin şu şekilde de açıklanabileceğini ifade eder: İbn Arabî'nin anladığı manada sûfî fenâ halinde tek yaratıcı olan Bir'le aslı birliğini idrak ederse, ruhânîliğini tamamıyla gerçekleştirmiş olan sûfinin fiilen Allah Teâlâ'nın yarattığı tarza yarattığı, yani sadece zaten var olan şeylerin dış alemde tezahür etmesine sebep olduğu söylenebilir. Bu durumda sûfiler, aracı gibi olurlar ki, Allah'ın yaratıcı faaliyeti bu araçlarla ifadesini bulur. Bu bir sûfinin takınması gereken oldukça mümkün bir tavidir ve Hz. İsa'nın çamurdan kuşlar yaratması, Bâyezid-i Bistâmî'nin ölüyü canlandırması gibi harikulade olayları izah edecek durumdadır.⁹³ Afîfî'nin, İbn Arabî'nin ârifin himmeti hakkındaki şu kanaatini belirtmesi de dikkat çekicidir: İbn Arabî, tasarrufun kâmil ârif nazarındaki anlam ve değerini açıklayıp, bunun insan harici alemde dilediği eserleri meydana getirmesini mümkün kılan bir kuvvet olduğunu ve âriflerin kaynağı ve hakikatini bildikleri için bu kuvveti kullanmaktan sarf-ı nazar ettiklerini belirtir.⁹⁴

İrfan makamı çileli bir hayatla kazanılır. Ârif hayır ve nimeti cemâl sıfatının, şer ve musibeti celâl sıfatının tecellisi olarak bildiğinden, Allah Teâlâ'nın lütfunu da kahrını da hoş karşılar. O, sükûn ile hareketi, huzur ile tasayı en yüksek seviyede kendisinde birleştirmiştir. Bundan dolayı Şiblî, "ârif bahar gibidir. Bir taraftan gök gürler, şimşekler çakar, öbür taraftan çiçekler açar, kuşlar ötüşür" demiştir. Ârif benliği yok olduğu ve Allah'la bekâ bulduğu için kendisini Allah'ın tasarrufuna bırakmıştır. Bu bakımdan o ibnû'l-vakttir, her vakitte yapılması gerekeni yapar; geçmişe hayıflanmayı, gelecek hususunda tasalanmayı bir tarafa bırakarak bulunduğu anı yaşar.⁹⁵

Cüneyd-i Bağdâdî, "suyun rengi kabın rengidir" demektedir. Çünkü ârifin hali kaptaki suya benzer kabın değişmesi ile suyun değiştiği gibi ârif de vaktin hükmüne ve onda hasıl olan tecelliye tâbi olur. Böylece o, her vakitte, o vakit için en uygun olan hareket tarzını icra eden kişi konumundadır. Zira Hak, tecelliye mazhar olacak zatın kabiliyetine göre tecellî eder. Ârifin bir diğer özelliği de, müşir-anillah (Allah'tan haber veren) olmasıdır. Çünkü kendi nefsinden kurtulduktan sonra daima kendi Mevlâsına nazar eder. Daima Mevlâsı ile meşgul olur. Kalbin-

92 Afîfî, *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, ss. 134-135.

93 Aynı eser, s. 136.

94 Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anabtar*, s. 267; krş. Afîfî, *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s. 136.

95 Uludağ, "Ârif", c. III, s. 362.

de parlayan nurun artması fikirlerine ulaşan varidâtın tekrar tekrar gelmesi sebebiyle işaret ettiği her şey Allah'tandır.⁹⁶ Saf suyun içinde bulunduğu kabın rengini alması gibi ârif de zaman ve mekana göre değişse de özü ve mahiyeti bakımından aynı kalır, bu bakımdan da ebü'l-vaktır; zamana mahkum değil, hâkimdir. Onun değişen tarafı halkla olmasından, değişmeyen tarafı ise Hak'la birlikteliğinden ileri gelir. Ârifin insanlarla olan münasebeti Allah'ın yaratıklarıyla olan münasebetine benzediği için onu görenler Allah'ı hatırlarlar. Sonraki mutasavvıflar, ilk sûfilerin ârif hakkındaki görüşlerini geliştirerek "insân-ı kâmil" fikrine ulaştılar. İbn Arabî ve Mevlânâ gibi bazı sûfilere göre ârif, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarıyla kendisinde tecelli ettiği, kötü ahlakı ve onun kötü neticelerini yok edip hepsinden temizlendikten sonra, ihlas kapısından hiç ayrılmayan ve bütün hallerde Allah Teâlâ'ya sadakat ve doğruluğu vazife edinen insân-ı kâmidir.⁹⁷

İbn Arabî *Füsûsu'l-Hikem* isimli eserinde şöyle demektedir: Hakikati bilen ârif kişi, vahdette kesreti görür; çünkü bilir ki, kendi hakikatlerinin farklı ve çok olmalarına rağmen, ilahî isimlerin hepsi de tek bir asılın delilleridir.⁹⁸ Yine İbn Arabî şöyle demektedir: Şeytan huzurda olan mümine yaklaşmak şöyle dursun, içinde ârif-i billâh olan eve girmeye cesaret edemez. Evde bulunan ârif ister uyu-sun, ister uyanık bulunsun, şeytan için müsavidir. Zira ârif-i billâh uyumuş da olsa kalbi huzurdadır.⁹⁹

Ârif için her şey yerli yerindedir ve o her şeyi yerli yerinde yapıp geçer, hiçbir şey üzerinde durup kalmaz. Bu sebeple ârifler dünyanın süsüne önem vermezler. Onların edindikleri ilim, kendilerine hem dünyayı hem de ahireti bahşetmiştir. Bu sebeple onların peşinde koşacakları hiçbir emel ve ümit yoktur.¹⁰⁰

İbn Arabî'ye göre ise, ârifin kalbi Allah Teâlâ'nın rahmet-i ilâhiyyesindendir.¹⁰¹ Zâhidleri ve sıradan sûfilerle birlikte âbidleri de "hakikat ehli" dediği âriflerden ayıran İbn Arabî, yalnız ârifleri kalp, müşâhede ve mükâşefe ehlinde sayar.¹⁰²

96 Ebûbekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli'l-Tasavvuf*, thk. Mahmut en-Ne-vâvî, Kahire 1400/1980, s. 164; İzmirli, "Ârif", s. 475.

97 Serrâc, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, s. 57; Abdülhakim Arvasî, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiyye Matb., İst. 1341/1922, s. 86; Uludağ, "Ârif", c. III, s. 362.

98 Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, ss. 184-185; Kayserî, *Matlau Husûsi'l-Kilem*, s. 285; Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nüsûs*, c. I, s. 636; Afîfî, *Talikâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, I, 124; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Gençosman, s. 157-158; Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Trc.*, c. III, ss. 32-33; İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anabitar Kavramlar*, s. 157.

99 Muhyiddin İbn Arabî, *et-Tedbîrâtü'l-İlahiyye fi İslâbı Memleketi'l-İnsaniyye: Tedbîrâtü'l-İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, trc. ve şerh: Ahmed Avni Konuk, hzl. Mustafa Tahrâli-Selçuk Eraydın, İst. 1992, s. 389.

100 Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ank. 1974, s. 322.

101 Sofyalı Bâli Efendi, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, Dersâadet 1309, s. 207; Ahmed Avni Konuk, *age.*, c. III, s. 2; Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları*, s. 245.

102 İbn Arabî, *el-Futûbâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahya-İbrahim Medkûr, Kahire 1405/1985, c. IV, s. 162; Uludağ, "Âbid", c. I, s. 307.

Zünnûn Mısırî'ye göre âriflerin alâmeti üçtür:

1. Ârifin marifet nuru, verâ'î nurunu söndürmez. İrfanı arttıkça ameli fazlalaşır.
2. Kitap ve sünnetin zahirine aykırı düşecek hiçbir bâtinî ilme itibar etmez.
3. Allah Teâlâ'nın kendisine olan ihsan ve ikramının bolluğu, onu Allah'ın mahremiyet sırlarını ifşa etmesine yol açmaz. Sonum kötü olabilir diye daima endişe eder ve keramete itimat etmez.¹⁰³

Bir diğer tasnifte ise, âriflerin alâmeti, olarak şu üç husus ifade edilir: Dili hikmet konuşur, kalbi marifete sadıktır, bedeni hizmete yatkındır.¹⁰⁴ Ebû Said el-Harraz (277/890) âriflerin makamının yüceliğini belirtmek için şöyle demiştir: Tedbirî Hakk'ın tedbirinde fânî olan âriflerin riyası, müridlerin ihlasından hayırlıdır.¹⁰⁵

Âriflerin bir kısmı sekre düşer, kendinden geçerler. Bâyezîd-i Bistâmî, Ebu Bekir Şiblî gibi sekr halindeki bu zatlardan öyle sözler sadır olur ki kendilerine geldiklerinde sözlerinde hataya düştüklerini itiraf ederler. Fudayl b. İyaz (187/803), Marûf Kerhî (200/816), Ebû Süleyman Dârânî (215/830) gibi zatlar sekre düşmemişlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre sahv, sekreden daha kamildir. Çünkü Peygamber Efendimiz ile sahabenin halidir. Sekr fenâ; sahv bekâ halidir. Sekr sâlikin kalbine gelen varidatın kudreti ile kendinden geçip Hak ile olmasıdır. Sahv bu halden sonra his ve şuura dönmek, halk ile birlikte olmaktır. Fenâ ilim ile değil, tecrid ve halvet ile gerçekleşir.¹⁰⁶

Muhammed İkbal (1877-1938)'in *Câvidnâme*'deki manevî miracında Hind'li ârif Cihandost ile aralarındaki konuşmada ârifin müşahedesine vurgu yapılarak şunlar ifade edilir:

"Dedi ki: Avamın dini nedir? Dedim ki: İşitmek.

Dedi ki: Âriflerin dini nedir? Dedim ki: Görmek?"

Schimmel, İkbal'in yukarıdaki beytini şöyle yorumlar: Avam tabakası, yani imanın derin esaslarına vakıf olmayanlar, dini taklitle kabul ediyor, ecdadından, hocalarından işittiklerini yapıyor, hep haberlere dayanıyorlar. Ârifler ise, dünyanın hakikatini görmekle, yani alemlerin Rabbi ile doğrudan münasebette bulunarak keşfediyorlar.¹⁰⁷

103 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, c. I, s. 70; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 539; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 23.

104 Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 84.

105 Kuşeyrî, *age.*, c. I, s. 607; Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, hzl. Abdülkadir Akçipek, s. 227; Sühreverdî, *age.*, s. 157; Âriflerin makamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mahmûd Sa'd Tıblâvî, *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, çev. Ali Durusoy, İst. 1989, s. 181 vd.

106 İzmirli, "Ârif", s. 475.

107 Muhammed İkbal, *Câvidnâme*, çev. Annemarie Schimmel, Ank. 1989, ss. 133-135.

Marifet/irfanî bilginin değeri ile alâkalı olarak şunlar ifade edilebilir: Gazzalî, Râzî (606/1210) ve Amidî (631/1233) gibi kelmacılar keşf ve ilhamla yakîn ve kati bilgilerin elde edilebileceğini kabul ederler. Ancak kelmacıların çoğunluğu, sûfiyenin bilgi elde etmenin gerçek yolu olarak gördüğü keşf, irfanî bilgi ve ilhamı, hakikate ulaştırıcı bir bilgi vasıtası olarak görmezler. Halbuki sufilere göre, akıl ve nakil belli ölçülerde dinî bilgilerin kaynağı olmakla beraber en ulvî ve kutsî dinî bilgiler keşf, irfan ve ilhamla elde edilir.¹⁰⁸

4. Tasavvuf Edebiyatında Ârif

Tasavvuf edebiyâtının eşsiz eserlerinden birisi olan *Mesnevî*'de geçen ney kavramını, mesnevî şârihleri ârif ile ney arasında bir irtibat kurarak her ikisini mukayese yoluna gitmişlerdir.

"Dinle, ney'den nasıl şikayet etmede." *Mesnevî*'nin bu ilk mısraındaki ney'den maksat, ârif ve âkil olan insandır ki, ağzından daima âşıkane, lezîz ve manîdâr sözler zuhur eder. *Mesnevî*'nin ikinci mısraında: "Firaklardan şikayet eyler" denilmesi, ârifin ruhanî âlemden ayrılıp dünyada bulunmasından ve elemli değişikliklere giriftar olmasından şikayet etmesi sebebiyledir.

Yine Mesnevî şârihi Âbidin Paşa (1324/1906)'ya göre, zikredilen beyitte ârifin ney'e teşbih olunmasında bir çok münasebet bulunmaktadır. Bir kaç şü şekilde zikredilmiştir:

1. Ney kamışlıkta olup kesilmemiş iken daima neşvü-nemâ ve taze hayat sahibi idi. Kesildikten sonra kurudu. Ârifin ruhu dahi, ruhlar aleminde nihayetsiz manevî lezzetlere nail olmuşken, gaddar ve haşin olan dünyaya gelince temiz su kaynağı olan ruhlar, kendi alemlerinden mahrum kaldı ve susuz kalmış gibi kurudu.

2. Neyden âşıkâne sedalar çıkar, ârif olan insandan dahi âşıkâne ve ârifâne sözler zuhur eder.

3. Neyin sedası işitenin aşkını artırır. Ârifin dahi hikmet işaretleri olan sözleri işitenin aşkını artırır ve kalplerini beşerî elemelerden azat eder.

4. Neyin avaz ve sedasından çoğunlukla bir hikaye, bir aşk macerası hissedilir. Ârifin sözünden dahi çoğu vakitlerde hakiki âşıkların yüce halleri ve lâhut aleminin yüce sırları işitilir.

5. Neyin hüneri zahir cisminde değil derunundadır. Ârifin dahi kemalâtı batî-nîdir.

108 Ebu'l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Usûlû'd-Dîn (Ehl-i Sünnet Akaidi)*, çev. Şerafeddin Gölçük, İst. 1988, s. 12; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Evkâf-ı İslamiyye Mabaası, İst. 1339-1341, c. I, ss. 59-60; Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İst. 1996, s. 197; A. Saim Klavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, İst. 1987, ss. 334-335; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İst. 1999, s. 103 vd; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İst. 1998, s. 164.

6. Neyin kameti doğrudur. Ârifin dahi hali doğru ve ahlaki kerimdir.

7. Ney kamışlıktan kesilip ayrıldı, gariptir. Ruhlar aleminden ayrılan ârif de dünyada gariptir.

8. Neyin içi her şeyden halî ve aşk nefhası ile doludur. Ârif dahi her nevi kin ve hileden kurtulmuş ve kalbi sevgi ve aşk-ı rabbânî ile süslenmiştir.

9. Ney kendiliğinden âşıkâne ses çıkaramaz, üstad bir üfleyicinin nefesine muhtaçtır. Ârif dahi bir silsile halinde varis olageldiği feyiz veren bir nefese ihtiyaç duyar.¹⁰⁹

Seyyid Nesimî (821/1418), ilahî aşk müntesiplerinin sırlarını, marifetullah'a (Allah'ı anlama bilgisi) vakıf olan âriflerin anlayacağını; henüz nefsi kötülüklerden kurtulmamış zavallı insanların bu durumu bilemeyeceklerini şu beyti ile ifade eder:

*"Âşıkım esrârını Hakk'ı bilen ârif bilir
Âşına balın ne bilsun nefsinin bilmez garip."*¹¹⁰

Hakîm-i Senâî (525/1131) ise şöyle der: "Kendi nefsinin tanımayan, bilmeyen kimse, Hâlık'ı nereden bilir? Sen kendi nefsinin elinde zebûn oluyorsun, nasıl ârif olabilirsin."¹¹¹

*"Ârif ol ilm-i ledünden ders alıp Allah'ı bil
Kalma kıyl-u kal içinde vaiz-i bülya gibi."*
Mehmet Ali Dedeababa¹¹²

Ârif, Hakka ulaşandır. Akıl ile duyguyu birleştirendir. İlim ile imanı uzlaştırandır. Ârif, çokluğu bilen ve birliğe inanandır ve bu çokluğu birlikten çıkarandır.¹¹³

*"İster isen marifette olasın al-i cenâb
Ehl-i irfan eşğinde yüzünü eyle turab."*¹¹⁴

Fuzûlî (963/1556) ise şöyle der:

109 Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb., İst. 1324/1906, c. I, ss. 17-18.

110 Osman Kavalci, *Divan Şiirindeki Na'îlarda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992, s. 192.

111 Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Trc.*, c. I, s. 267.

112 Pakalın, *Osmanlı Tarib Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s. 79.

113 Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ablâkı*, Ankara 1971, s. 60.

114 Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısri Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni*, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE), Erzurum 1993, s. 151.

*"Hikmet-i dünya vü mâ fibâ bilen ârif değil
Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâ fibâ nedir."*¹¹⁵

İkbal ise bir rubaîsinde şöyle seslenir:

*"Âriflerin nefesi sabah rüzgarı gibidir.
İşte bu nefesten damarlarında mana nemi vardır.
Eğer bir Şuayb sobbeti nasip olursa,
Çobanlıktan Mûsâlığa geçiş iki adım kadardır."*¹¹⁶

İzmirli İsmail Hakkı âriflerin ilimlerinden ilk olarak bahsedenleri şu şekilde sıralamaktadır:

En evvel derûnî manaları bildiren Hasan Basrî (110/728)'dir. İşaretleri ibare ile beyan eden ve Mısır'da hal ve makamlar hakkında ilk söz söyleyen Zünnûn Mısırî'dir. Fenâ ve bekâ ile alâkalı olarak ilk kez konuşan ve tasavvufun dili unvanını alan Ebu Said el-Harrâz'dır. Bağdat'ta tevhid hakkında ilk söz söyleyen Seriyî'ü's-Sakatî (257/871)'dir. Âriflerin makamları hakkındaki ilk söz Ebu Cemre Muhammed b. İbrahim (289/902)'e aittir. Horasan'da haller hakkında ilk söz söyleyen Şakîk Belhî (161/778)'dir. Merv'de ilk olarak hallerden bahseden Ebu'l-Abbas Kasım b. Seyyar Mervezî (343/954)'dir. Nişabur'da tasavvuf, Ebu Ali Muhammed b. Abdulvehhab Sakafî (328/940) ile ortaya çıkmıştır. Nişabur'da Melâmiyye tarikatini ilk neşreden Hamdun Kassâr (271/884)'dir. Şiraz'da sûfî mertebe ve hallerinden bahseden Ebu'l-Abbas Ahmet b. İmran (305/917)'dir. Camilerde alenî olarak tasavvuf dersi veren Yahya b. Muaz Razî (258/871)'dir. Suriye'de tasavvuf cereyanı İbrahim Ethem (161/777-78) ile başlamıştır.¹¹⁷

Sonuç

Netice olarak ârif kavramına, tasavvuf terminolojisinin oluşum devresinde âlim, zâhid ve âbid kavramlarından farklı bir anlam içeriği yüklenmiştir. Sonraki dönemlerde bu kavramdaki anlam genişlemesi sebebiyle toplumumuzda ârif kavramı, insân-ı kamil, mürsid-i kamil, şeyh, evliyâullah ve benzeri kavramların yerine de kullanılmıştır. Bir diğer ifadeyle, ârif kavramının tasavvuf tarihi sürecinde anlam içeriği zenginleşmiştir. Bu anlamda ârif, masiyetten uzak, ilahî zevk ve ırfa-na sahip, marifet ehli, her haliyle ibadet üzere olan, zihni ve kalbi daima Allah ile meşgul, Hak'tan hiçbir zaman gafil olmayan, Allah Teâlâ'nın eşyadaki tecellilerine vâkıf olması sebebiyle Yüce Yaratıcının lütfunu ve kahrını hoş karşılayan ve Allah Teâlâ'nın ahlakı ile ahlaklanan kamil bir mümin demektir.

115 İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Ma'rifet-nâme*, Matbaa-i Âmirî, Bulak 1280, s. 298.

116 Muhammed İkbal, *Bâl-i Cibrîl (Cebraîl'in Kanadı)*, çev. Yusuf Salih Karaca, İst. 1983, s. 96.

117 İzmirli, "Ârif", s. 477.

Kalbin tasfiyesi neticesinde ulaşılan marifet ise, mükemmel insan olan mürşid-i kamillerin temel vasıflarından birisidir. Bu vasıf irşad görevlerini yerine getirmede ve müridlerinin seyr u sülûklarını gerçekleştirmeleri hususunda Allah dostu âriflerin kendisinden azamî derecede istifade ettikleri önemli bir hususiyettir.

İlim ile marifet arasında kavramsal açıdan umum-husus münasebeti bulunmaktadır. Dolayısıyla ilim genel, marifet ise özel bir anlam alanına sahiptir. Bu anlamda söz konusu ilişkiyi, 'her marifet ilimdir, ancak her ilim marifet değildir' biçiminde ifade etmek mümkündür.

Sûfiler, nefis terbiyesi, kalp tasfiyesi ve tarikat eğitiminin temel unsurlarından herhangi birisinin neticesinde ulaştıkları bilgiyi marifet/irfan olarak adlandırmışlardır. Tasavvuf erbabı olmayan âlimlerin elde ettikleri bilgiyi ise ilim olarak nitelendirmişlerdir. Mutasavvıfların akli tenkit etmelerini, insana verilen bu nimeti küçük görmeleri sebebiyle değil de, aklın sınırının ötesinde kalbî bilgi olan marifetin varlığına ve onun bilhassa ilâhiyat ve metafizik âlemdeki imkanlarının enginliğine dikkat çekmek olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla ehl-i tasavvufun bu konu ile ilgili genel kanaatlerinin akıl-aşk, ilim ve irfan birlikteliği yönünde olduğunu ifade edebiliriz.

Kelamcıların ferdî tecrübeler neticesinde elde edilen tasavvufî/irfanî bilgiyi bir bilgi kaynağı olarak kabul etmemelerinin asıl sebebi, onun subjektif bir mahiyete sahip olması, bir diğer ifadeyle objektifliğinin bulunmamasıdır.

"Nasıl ârif olunabilir" sorusunu şu şekilde cevaplamamız mümkündür: Hakikatlere vakıf bir ârif olabilmek için, beden ülkesindeki nefsi, manevî lâtîfelerimizden birisi olan ruhumuzun emri altına almamız olmazsa olmaz bir şart gibidir. İslâm medeniyetinde âriflerin yetiştirilmesi tasavvuf ve onun müesseseleri durumundaki tarikatlar vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlamda ârifliği, ruhun Allah'a yolculuğunun zarurî bir neticesi olarak ifade etmek mümkündür. İnsanın yaratılış gayesinin gerçek kulluğu elde etmek olduğu da göz önünde bulundurulursa, sözü edilen kulluğu yakalayan âriflerin değeri ve onlara duyulan ihtiyaç kendiliğinden anlaşılır.

Makalemizi, Muhammed İkbâl'in ruh mimarı Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin 18. beytinin çevirisiyle noktalayalım:

*"Anlamaz olgun adamdan ham adam
Söz hem az hem öz gerektir vesselâm."*¹¹⁸

Abstract

İlşa Çelik, "The Term 'Arif in The History of Mysticism", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, Yıl 5, S. 12, pp. 25-52]

The term 'Arif, which is synonymous with perfect man (*al-insan al-kamil*), perfect guide or mentor (*al-murshid al-kamil*), sheikh, the friends of God (*ewliya' Allah*) etc., signifies the person who is smart, skillful and talented.

The 'Arif is an Arabic word, which is often translated into English as *Gnostic*. In this study, I will examine the connotations upload on the *Gnostic* and then discuss the relationship between it and the concepts such as scholar, worshipper, ascetic, which have similar meanings. On the basis of the leading sufi thinkers' views, I will address the term *Gnostic* by giving some examples from the Sufi poetry.

Key Words: Gnostic, Knowledge, Mysticism, Sufi Order.

BİBLİYOGRAFYA

- ÂBİDİN PAŞA, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matb., Rodos 1312/1894
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I-VI, Mahmud Bey Matb., İst. 1324/1906.
- el-ÂFÎFÎ, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf (İslâm'da Manevi Devrim)*, çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, Risale Yay., 1996
- _____, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları için Anahtar*, çev. E. Demirli, İz Yay., İst. 2000.
- _____, *Muhyiddîn İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, Kırkambar Yay., İst. 1998.
- _____, *Talikâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, Dâru Lübnan, Beyrut, trs.
- ARBERRY, J., *Sufism (An Account of the Mystic of Islam)*, Second Impression, George Allen Unwin Ltd., London 1956.
- ARVASÎ, Abdülhakim, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiyye Matb., İst. 1341/1922.
- el-ASKERÎ, Ebu Hilal, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, tah. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlm ve's-Sekafe, Kahire 1418/1997.
- ATİK, M. Kemal, "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank. 1997.
- ATTAR, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984.
- AVERY, Robert ve Arkadaşları, *Redhouse: English-Turkish Dictionary*, Redhouse Yay., İst. 1974.
- AYDIN, Mehmet s. , "Muhammed İkbal'in Eserlerinde Mevlânâ", *1. Milli Mevlânâ Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1986, ss. 229-237.
- BEYDAVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Dâru't-Tibaati'l-Âmire, İst. 1303.
- BEYHAKÎ, *Kıtabü'z-Zühdi'l-Kebîr*, tah. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1987.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, "Türk-İslâm ve Tasavvuf Felsefe Tarihinin "Arif" ve "Abid" Kavramları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Yıl 3, s. 26, Şubat 1989, ss. 27-33.
- BOSNEVÎ, Abdullah, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nüsûs fî Manassâtî Hikemi'l-Fusûs*, I-II, tbaa-i Âmire, İst. 1290.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sabîh-i Buhârî*, I-VI, 5. bs. , Dâru İb ni Kesîr, Dimeşk 1414.

el-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî, el-Merkezu's-Sakâfî el-Arabî*, Beyrut 1993.

CÂMÎ, Abdurrahman, *Nefabâtü'l-Üns*, trc. ve şerh: Lâmiî Çelebî, Marifet Yy., İst. 1980.
CEBECİÖĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ank. 1997.

el-CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, *es-Sıhab Tâcü'l-Lüga ve's-Sıbâhi'l-Arabiyye*, tah. Ahmed Abdülgaffar Attâr, I-VI, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Mısır trs.

el-CEVZİYYE, İbn Kayyım, *Medâricu's-Sâlikîn*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut trs.

el-CÎLÎ, Abdülkerim b. İbrahim, *el-İnsânu'l-Kamil fî Ma'rifeti'l-Evâbiri ve'l-Evâil*, Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır 1383/1963.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *Kitabü't-Târîfât*, Dersaadet, İst. 1318.

EMÎN, Muhammed, *Tarîkatu's-Sevâb*, Haşim Matbaası, İst. 1323.

ENSARÎ, Abdülhak, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev. Yûsuf Yazâr, Rehber Yay., Ank. 1991.

ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., 4.bs. , İst. 1994.

ERDOĞAN, Kenan, *Niyâzî-i Mısırî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni*, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 1993.

ERZURUMÎ, İbrahim Hakkı, *Ma'rifet-nâme*, Matbaa-i Âmire, Bulak. 1280.

FAZLURRAHMAN, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, 4. bs. , Selçuk Yay., İstanbul 1996.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut trs.

_____, *Mişkâtü'l-Envâr (Nurlar Feneri)*, çev. Süleşman Ateş, Bedir Yay., İst. 1994.

GEYLÂNÎ, Abdülkâdir, *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.

el-GURÂB, Mahmûd, *Şerhu Kelimâti's-Sûfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981.

GÜMÜŞHANEVÎ, Ahmed Ziyâüddîn, *Câmiü'l-Usûl*, Basım yeri ve yılı yok.

GÜNDOĞDU, Cengiz, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî*, KB. Yay., Ank. 2000.

GÜRER, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İst. 1999.

HACİTAHİROĞLU, Abdullah Özemiz, *Mesnevî-Mevlânâ Kendi Vezni İle Manzum Tercüme*, Ötügen Yay., İst. 1972.

el-HEREVÎ, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.

HUCVÎRÎ, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya trc. İsmail Mâzî Ebu'l-Azâim, thk. İbrahim Düsûkî, Dâru't- Turâsî'l-Arabî, Kahire 1974; a. mlf., *Hakikat Bilgisi*, hzl. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İst. 1982.

IZUTSU, Toshihiko, *God and Man in the Koran-Semantics of the Koranic Weltanschauung*, The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokyo 1964; a. mlf., *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. trs.

_____, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anabtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre, Kaknüs Yay., İst. 1998.

İBN ARABÎ, Muhyiddîn, *el-Futûbâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahya-İbrahim Medkûr, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire 1405/1985.

İBN ARABÎ, Muhyiddîn, *et-Tedbîrâtü'l-İlâbiyye fi Islâmı Memleketi'l-İnsaniyye: Tedbîrâtü'l-İlâbiyye Tercüme ve Şerhi*, trc. ve şerh Ahmed Avni Konuk, hzl. Mustafa Tahrâli-Selçuk Eraydın, İz Yay., İst. 1992.

_____, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB., İst. 1992.

_____, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Süfiyye*, trc. Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri 1997 (*Mukaddemât* içerisinde).

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Daru İhyâi'l-Turâsil-Arabî, I-II, Basım yeri yok, 1395.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XIV, Dâru Sâdır, Beyrut trs.

İBN MESERRE, *el-Müntekâ (Muttakilerin Yolu)*, çev. M. Necmettin Bardakçı, İnsan Yay., İst. 1999.

İKBAL, Muhammed, *Bâl-i Cibrîl (Cebrail'in Kanadı)*, çev. Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İst. 1983.

_____, *Câvidnâme*, çev. Annemarie Schimmel, KB. Yayınları, Ank. 1989

_____, *Şarktan Haber*, çev. Ali Nihad Tarlan, TTK Basımevi, Ank. 1956.

el-İSFEHANÎ, Hüseyin b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst. 1986.

İZBUDAK, Veled, *Mesnevî*, Gözden Geçiren A. Gölpınarlı, MEB., İst. 1991.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Asâr-ı İlmiyye Ktp. Neşriyatı, İst. 1360/1941.

_____, *Yeni İlm-i Kelâm*, Evkâf-ı İslamiyye Mabaası, İst. 1339-1341.

KÂŞÂNÎ, Abdurrezzak, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, 2. bs., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır 1966.

KAVALCI, Osman, *Divan Şirindeki Na'ılarda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992.

el-KAYSERÎ, Dâvûd, *Matlau Husûsi'l-Kilem fî Meânî Fusûsi'l-Hikem*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Bahire, İst. 1299.

KELÂBÂZÎ, Ebûbekir Muhammed, *et-Ta'arruf li Mezbebi Ebli'l-Tasavvuf*, thk. Mahmut en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, Kahire 1400/1980; a. mlf., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergah Yay., İst. 1992.

KILAVUZ, A. Saim, *Anabatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987.

el-KİNDÎ, Yakûb b. İshak, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İst. 1994.

KONUK, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hzl. Mustafa Tahrâli-Selçuk Eraydın, 2. bs., İFAV Yay., İst. 1994.

KUŞEYRÎ, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok; *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyrî Risalesi*, hzl. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İst. 1978.

KUYUMCU, Fehmi, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl 8, c. 8, s. 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), ss. 31-63.

KÜBRÂ, Necmüddîn, *Tasavvufî Hayat (Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl)*, çev. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İst. 1980.

el-MEKKÎ, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb*, tah. Saîd Nesib Mekârim, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

MUSTAFA, İbrahim ve Arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay., İst. 1992.

MÜTERCİM Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, Matbaa-i Osmaniyye, İst. 1304-1305/1886-1887.

NAGEL, Tilman, *The History of Islamic Theology: From Muhammad to the Present*, Translated from the German by Thomas Thornton, Markus Wiener Publishers, Cairo 2000.

NASR, Seyyid Hüseyin, *Tasavvufî Makaleler*, çev. Sadık Kılıç, İnsan Yay., İst. 2002.

NICHOLSON, Reynold Allin, *The Mystics of Islam*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London 1970; a.mlf., *İslâm Sûfîleri*, çev. Mehmet Dağ ve Arkadaşları, KB. Yay., Ank., 1978.

NÛR, Seyyid Muhammed, *Edebî ve Tasavvufî Mısırî Niyâzî Dîvânı Şerhi*, hzl. M. Sadettin Bilginer, 2. bs., Esmâ Yay., İst. 1982.

OLGUN, Tahir, (Tahirü'l-Mevlevî), *Şerb-i Mesnevî*, I-XIV, 2. bs., Şamil Yay., İst. trs.

ÖZCAN, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İFAV Yay., İst. 1998.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB, İst. 1993.

PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed, *Usûlû'd-Dîn (Ehl-i Sünnet Akaidi)*, çev. Şerafeddin Gölçük, Kayihan, İst. 1988.

er-RÂZÎ, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsîr-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım ve Arkadaşları, I-XXIII, Akçağ Yay., Ank. 1991.

SAĞIROĞLU, Ekrem, *Bilgiden Tevhîde Yükseliş*, Timaş Yay., İst. 1993.

SCHİMMELE, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, çev. Yaşar Keçeci, Kırkambar Yay., İst. 2000.

SELVÎ, Dilaver, *Kur'ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şule Yay., İst. 1997.

SOFYALI Bâlî Efendi, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, Dersâdet, 1309.

SUNAR, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, AÜB., Ank. 1974.

SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer, *Avârifü'l-Maârif*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1983; a.mlf., *Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yay., İst. 1993.

es-SÜLEMÎ, Ebû Abdîrrahman, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, AÜB., Ank. 1981.

_____, *Tabakâtü's-Süfîyye*, Dâru'l-Kitâbi'n-Nefis, Halep 1986.

eş-ŞARKAVÎ, Hasan, Mu'cemu *Elfâzî's-Süfîyye*, Müessesetü Muhtâr, Kahire, 1987.

eş-ŞÎRÂZÎ, Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî, *Kitâbu Meşrabî'l-Ervâh*, tas. Nazif Muharrem Hoca, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst. 1974.

et-TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemü'l-Kebîr*, tah. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî, 2.bs., Mektebetü'l-Ulûmî ve'l-Hikem, Musul 1983.

TİBLÂVÎ, Mahmûd Sa'd, *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, çev. Ali Durusoy, İnsan Yayınları, İst. 1989.

TİRMİZÎ, Seyyid Burhaneddîn, *Maârif*, çev. Ail Rıza Karabulut, Mektebe Yayınları, Ankara 1995.

TOPÇU, Nurettin, *İslam ve İnsan Mevlânâ ve Tasavvuf*, Dergah Yay., İst. 1998.

et-TÛSÎ, Ebu'n-Nasr es-Serrâc, *el-Luma' fi'l-Tasavvuf*, tah. Abdulhalim Mahmud-Abdülhakî Surûr, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, Mısır, 1380/1960.

TÜRER, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyât, İst. 1998.

ULUDAĞ, Süleyman, "Ârif", *DİA*, III, 361-362.

_____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.bs. , Marifet Yay., İst. 1996.

_____, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İst. 1999.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Aşk Ablâkı*, 3. bs. , Demirbaş Yayınları, Ankara 1971.

YILDIZ, Ramazan, *Kırk Kudsi Hadisin Ashı ve Tercümesi*, Çile Yayınları, İst. 1981.

YÜCE, Abdülhakim, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan Yay., İzmir 1996.